

ASLANOVA G.Ç.
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

AZƏRBAYCAN XALQ DASTANLARININ VƏ AŞIQ SƏNƏTİNİN TARİXİNDƏN

Açar sözlər: sənət, aşıq, dastan, saz, ənənə.

Ключевые слова: искусство, ашуг, дастан, саз, традиция.

Key words: art, achug, epos, saz, tradition.

Azərbaycan şifahi xalq yaradıcılığının bir növü kimi aşıq dastanları mühüm yerlərdən birini tutur. İri həcmli janrlara aid olan dastanların kökü yüzilliklərə aparır. Dastan sözünün mənası hekayə (farsca) və yaxud əhvalat, təsvir, hadisə, qissə, nağıl, tərif və başqa buna oxşar işlənilir. Əsasən dastanları qəhrəmanlıq və məhəbbət dastanları kimi təsnif edirlər. Lakin professor M.H.Təhmasib bura ailə-əxlaq dastanları kimi üçüncü qrup ayırır. Bu qrupa dastanlarda olan əxlaqi-tərbiyəvi mövzuda olan süjetləri qruplaşdırır (1, 108-112).

Analoji klassifikasiyanı biz E.Eldarovada görürük:

I.Məhəbbət – lirik dastanları və ya xalq romanları (“Əsli və Kərəm”, “Aşıq Qərib”).

II.Qəhrəmanlıq dastanları (“Dədə Qorqud”, “Koroğlu”, “Qara Məlik”, “Qaçaq Nəbi”, “Səttarxan”, “Qaçaq Kərəm”, “Molla Nur” və s.).

III.Didaktik dastanlar (“Alıxan və Pəri”). Əxlaq-etik məsələlərə həsr olunmuş (2, 30-40). Söz-saz sənəti daşıyıcıları ozan, uzan, varsaq, dədə, qam, ata və bir çox başqa adlarla ən qədim dövrlərdən indiyənədək tanınmışlar.

İlk dəfə “aşıq” adına türk sufiliyinin təməl daşını qoyan böyük şair və dahi Əhməd əl Yasəvinin (1105-1166) yaradıcılığında rast gəlinir. Ancaq ad özü (“aşıq”) XI əsrdən məlumdur.

"Aşıq" termini XIV-XV əsrlərdə yaranıb və birinci müğənni - ustad XVII əsrin əvvəllərində yaşayan və "aşıq" titulu alan Abbas Tufarqanlı sayılır. XVI əsrdə yaşayıb-yaradan Qurbaninin "aşıq" titulu yoxdur.

İş orasındadır ki, qədim zamanlar və orta əsrlərdə belə sənətkarların başqa adları olub: "varsaq", "dədə", "ozan", "yansaq" və s. Bunlardan ən qədimi varsaqdır, onlar hələ ozanlardan qabaq xalq arasında tanınıblar. M.Seyidov qədim Azərbaycan ədəbiyyatının araşdırıcısı, varsaq və ya varsaz sözünü, onların başqa mənələrindən (yer adı, tayfa, şer forması, melodiyanın adı) savayı, həm də yaradıcı, ustad mənələrin qeyd edib. Onun dediyinə görə varsaq çalıb, oxuyub, oynayıb, tamaşa göstərən istedadlı adamlardır. Bu mənada varsaqlar aşıqların qədim əjdadları sayılır. "Aşıq" sözü Azərbaycanda ərəb işğalından sonra ortaya gəlib. Onunla bərabər "ozan" sözü də "aşıq" sözü ilə bərabər işlənib. Çox güman, xalq şair-musiqiçiləri Azərbaycanda daha qədim zamanlarda olub, ancaq onlardan bəhs edən ən qədim yazılı mənbə qəhrəmanlıq dastanı "Dədə Qorqud"dur. Vətənpərvərlik hissləri, qəhrəmanlıq, fədakarlıq, düşmənlərə qarşı müqavimət, igidlərin şücaəti ilə yanaşı dastanda rəvayət və mahnılar yaradan ustadının obrazı, onun xalqın həyatında olan rolu və əhəmiyyəti göstərilir. Bununla yanaşı, ifa etdiyi alətdən danışılır. Ozan (Dədə Qorqud) öz mahnılarını qopuzun müşayəti ilə oxuyur. Dədə Qorqud təkcə ustad müğənni deyil, o həm də insanlara xoşbəxtlik, yaxşılıq istəyən müdrik ağsaqqaldır.

Bəzi mənbələrdə Dədə Qorqud cadugar, təbib, övliya, imam, Məhəmmədin yaxın dostu, soltan, şeyx və s. kimi göstərilir. Onların arasında tanınmış alim M. Təhmasibin də adın çəkə bilərik. Qədim "ozan" sözünün "aşıq" sözü ilə əvəz olunmasından Abdul-Qadir Marağai, Mahmud Qaşqari, akademik V.V.Radlov, professor M.F.Köprülüzadə kimi alimlərin əsərlərində rast gəlinir. Onlar həmçinin qopuzdan və onun görünüşündən yazıblar. Dastanda iki cür müğənni göstərilir: birinci - məşhur, fitri istedadlı, sonradan xalq arasında ustad adlanan bu Dədə Qorqud özüdür. Dədə (ata) onun adının yanında ustadın üstünlüyünə işarədir; ikinci cür ozan - adı, sıradan olan o qədər də məşhur olmayan ifaçıdır. Sonralar da Azərbaycanda (Orta Asiya və b. ölkələrdə) görkəmli aşıqların adlarına "Dədə" əlavə edirlər. Məsələn, Dədə Ediyar, Dədə Kərəm, Dədə Ələsgər, Dədə Əsəd, Dədə Şəmkir və s. xalq ifaçılarının arasında başqa bir ada da rast gəlinir - yanşaq. Bu sözün mənası boşboğaz, çox danışanlar. Məsələn, Kəlbəcər rayonunda Yanşaq adlı kənd mövcuddur. Orada xeyli aşıq vardır.

Yanşaq sözü ozan sözü kimi aşığın adına titul kimi əlavə edilmir. Üz.Hacıbəyov "aşıq" sözünü "eşq" (ərəbcə) ilə bağlayır, türk mifoloji təsəvvürlərini araşdıran tanınmış alim F.Köprülüzadə belə nəticə çıxarır ki, "aşıq" sözü "ışıq" sözünün törəməsidir. Şərqsünas alim, türkoloq V.Qordlevskiy yazır ki, "qələndərləri" (dərvişləri) "ışıq" da adlandırırdılar. "Çox ola bilər ki, burada iki sözün - "ışıq" və "aşıq" (ərəbcə "Allah eşqi ilə odlanan") sözlərinin kontaminasiyası (iki ifadənin birləşdirərək yeni ifadə əmələ gətirməsi) ilə qarşılaşırıq, yəni "ışıq" sözü

sufi anlayışının xalq etimologiyasıdır. Dünyanı gəzib-dolaşan dərvişlər dağ başına çıxıb ocaq yandırarmışlar. Aşağıdakı dübeyt belə yazmağa əsas verir:

Uca dağ başında yanar bir işıq, onu bekleyen qarip bir aşiq... (6, 175).

Başqa bir versiyaya əsasən “aşiq” anlayışının sufi təriqətləri ilə bağlılığı göstərilir (məsələn, XIII-XIV əsrin əvvəlindəki aşiq-mülhidlər). Qəznəvilər (999-1040), Səlcuqlar (XI-XII əsrlər) və Qaraxanilər (XI-XVII əsrlər) hakimiyyəti dövründə “Şeyx” (“Şıx”) nüfuzlu din xadimlərinə, tanınmış alimlərə, sufi təriqəti başçılarına, ticarətdə və sənətkarlıqda nüfuz sahiblərinə deyirdilər. Burada biz “axilər” təriqətinə mənsub olmuş dahi şair Nizami Gəncəvinin “Şeyx Nizami” və 20 il dərvişlik etmiş Sədi Şirazi (Şeyx Sədi) kimi şəxsiyyətləri göstərə bilərik (4, 125). “Aşiq” həm də XVI əsrdə geniş yayılmış və “türkü” adlanan hərbi himnləri yaradanlara da deyiblər. Həmin sənətkarları xalq “a şıx” deyə çağırırdı. Burada “a” artırması qədim türk adlarında hörmət və ehtiram göstəricisi olub. Məsələn, Aşiq Ələsgərin ustadı Aliya “Şıx Alı” da demişlər (5, s.36).

Nəhayət, Ə. Bədəlbəyli “İzahlı monoqrafik musiqi lüğəti”ndə “aşiq” sözüne belə tərif verir: “Aşiq” (ərəb. aşiq – vurğun, məftun) – yaradıcılığında şairlik, nəğməkarlıq, çalğıçılıq (instrumental ifaçılıq), bədii qiraət və rəqs sənətlərini üzvi surətdə, sintetik tərzdə birləşdirən xalq sənətkarı” (8, 28). Dastan iki bir-birinə bağlı hissədən – nəsr və nəzmdən ibarətdir. Nəsr hissəsində aşıqlar sözlə hekayət nağıl edirlər. Nəzm hissəsi isə cürbəcür aşiq havacıqları üstündə oxunur. Adətən, məclislərdə, şənliklərdə, toylarda ifa edilən dastanlar, bəzi hallarda 2-3 gecəyə danışılır.

Dastanın girişi Ustadnamə, ortada dastan özü və axırda Duvaqqapama ilə tamamlanır. Adətən üç Ustadnamə deyilirdi, öyüd-nəsihətli, müdrik sözlərlə, əvvəlki ustadların adlarına tərifnamə, alqış deməklə, qoşma poetik formasında şerlərdən ibarət idi. Keçmişdə birinci Ustadnamə Məracnamə adlanırdı və Məhəmməd peyğəmbərə həsr olunurdu. Ustadnamədən sonra Dastan özü gəlir. Aşiq dastanı nağıl edən zaman araya mahnı epizodları daxil edir. Məclis yorulmasın deyə, aşiq həmçinin məzəli, satirik və maraqlı, dastanla heç bir əlaqəsi olmayan əhvalatlar söyləyir (qaravəlli). Keçmişdə bunları xüsusi ifaçılar deyirdi. Xalq onları “ey yar” adlandırırdı. Ə. Eldarova dastanın bölgüsünü belə verir (məs: məhəbbət – lirik dastanı). 1. Qəhrəmanın doğulub boya-başa çatması. 2. “Buta vermək”. 3. Çətinliklərin və maneələrin araya gəlməsi və onları dəf etməsi üçün mübarizə. 4. Savaş və qələbə. Çox zaman savaş elə istədiyi qıznan olur (məs: “Valeh və Zərmiyar”, “Üseyn və Reyhan” və s.) (2, 38).

Qələbə çalıb qəhrəman öz istəklisinə qovuşur. Dastanın axırında Duvaqqapma ifa olunur. Məhəbbət dastanlarının əksəriyyətində sonda sevgililərin qovuşmasına həsr olunmuş mahnı oxunur. Bununla əlaqədar dastanı tamamlayan hissənin adı Duvaqqapmadır. Bu termin xalq arasında toy məclisi ilə bağlıdır və gəlinin üzündən toyun axırında duvağı qaldırmaqla bağlıdır. Bundan başqa məhz Duvaqqapmada, Ustadnamədən fərqli olaraq, hansında ki, aşiq keçmiş ustadların

kəndində doğulmuş, 1830-cu ildə Şuşaya köçmüş və oradakı aşiq məclislərində böyük hörmət sahibi olub. Firudin bəy Köçərli onun gözəl və bilikli xanım olduğunu yazır. Aşiq Pəri bir neçə şair və aşıqlarla – Mirzə Həsən bəy Mirzə, Kərbəlayi Abdulla Canızadə, Cəfərqulu xan Nəva, Məhəmməd bəy Aşiq, Mirzəcan Mədətov və s. deyişmişdir və hamısında uğur qazanmışdır. Az bir zamanda yazdığı gözəl şerləri və hazırcavablığı ilə Qarabağ şairləri arasında tanınmışdı, Şuşa şer məclislərinin iştirakçısı olub. İlk dəfə Mirzə Yusif Qarabağının “Məcmueyi-divani Vaqif və muasirini digər” (1856) məcmuəsində ilk dəfə şerləri çap olunub. Həmçinin A. Berjenin tərtibatı ilə “Qafqaz və Azərbaycanda məşhur olan şuarənin əşarına məcmuədir” (Leypsiq, 1867) kitabında şerləri dərc olmuşdur. Cəmi 40-50 şeri, əsasən qoşmaları dövrümüzədək gəlib çatmışdır.

Sovet illərində ən məşhur qadın-aşiq Rəhilə Həsənova olmuşdu. O cürə sazda (qoltuq sazı) ifa edib, oxuyardı. Cürə sazı nisbətən kiçik həcmilidir və 4-5 simi var. Bir oktava başqa sazlardan yuxarı səslənir. Keçmişdə cürə sazda Zaqatala və Şamaxı aşıqlarının çox bir hissəsi ifa edirdi. 1937-ci ildə Azərbaycan Dövlət Filarmoniyasında cürə sazında çalan qadınlardan ibarət ansambl təşkil edilmişdi. Ona əvvəl Q. Hüseynli, sonra S. Hacıbəyov, onlardan sonra da C. Cahangirov rəhbərlik etmişdi (2, 42). Müasir aşıqların arasında ən yayılmış tavar sazdır. Uzunluğu 120 sm 9 (hərdən bir 8) simlidir.

Müstəqillik illərində qadın aşıqlarımız, qadınlardan ibarət ansamblar inkişaf etmişdir. “Aşiq Pəri məclisi” adında qadın-aşıqlardan ibarət məclislər qurulur, konsertlər verilir. Qadın aşiq sənəti öz inkişafını yaşayır. Çox sayda qadın aşıqları peyda olub. Onların arasında artıq xalq arasında tanınan, sevilən, məşhur qadın aşıqları da var. Hal-hazırda Azərbaycan aşıqlarının sıralarında qadın-aşıqlar öz yerini tutub. Bunların arasında Azərbaycan əməkdar artisti, incəsənət işçisi, aşiq Ulduz Quliyeva (Sönməz), həm də üç şer toplusu müəllifidir. Dastan yaradan qadın ustad aşıqlar arasında həm də Gülarə Azafli, aşiq Tellinin adlarını çəkmək olar. Aşiq Pəri məclisindən Aşiq Günel Tovuzlu, Aşiq Sülfiyyə və başqalarını sadalamaq olar. Qadın aşıqlarının içində Azərbaycanın Əməkdar İncəsənət xadimi, fəlsəfə elmlər doktoru, Aşiq Samirəni də qeyd etmək lazımdı. Demək olar ki, əsrlər boyu kişi sənəti olan aşiq sənətinə indi qadınlar da çox aktiv qoşulub.

ƏDƏBİYYAT

1. M. H. Təhmasib. Azərbaycan xalq dastanları (orta əsrlər), “Elm”, 1972
2. Э. Эльдарова. Искусство ашыгов Азербайджана. «Ишыг», Баку-1984
3. M. H. Təhmasib, Ə. Axundov “Azərbaycan xalq dastanları” 5 cildə (I cild), “Lider nəşriyyatı”, Bakı-2005, 392 s.
4. T. Məmmədov. Azərbaycan xalq – professional musiqisi: aşiq sənəti. “Musiqi dünyası” (1-2), 2001, s. 122-129
5. Q. Namazov. Azərbaycan aşiq sənəti. B., 1984
6. Вл. Гордлевский. Государство Сельджукидов Малой Азии. М.- Л., 1941

7. Дж. Тримингем. Суфийские ордена в Исламе. М., 1989
8. Ә.Вәдәлбәyli. Musiqi lüğəti. В., 1969

РЕЗЮМЕ

Ашугский дастан как один из видов фольклора возник много веков назад и занимает очень важное место. Будучи синтетическим жанром по своей сути, он объединяет поэзию, музыку (пение и игра на инструменте), танец, театральное исполнение. Эпические, лирические, дидактические (назидательные) сюжеты имеют разнообразное музыкальное сопровождение. Относящийся к крупным жанрам, дастан включает в себя и множество мелких форм (жанров). Ашугское искусство, будучи испокон веков мужским занятием, привлекает всё больше женщин – устатов (творцов) и исполнителей

SUMMARY

Ashugs heroic poem as one of types of folklore, has arisen many centuries ago and takes very important place. Being a synthetic genre in essence, he unites poetry, music (singing and a play on the tool), dance, theatrical execution, Epic, lyrical, didactic(instructive) plats have various music. Belonging to large genres, heroic poem includes also a set of small forms (genres). Ashugs art, being from time immemorial a mail occupation, attracts more and more female-masters (creators) and performers